

הרה"ג שלו שבתאי שליט"א

רב ק"ק מושב מנוחה ומשיב בבית ההוראה של מרן הגר"ש אליהו שליט"א

שמאל שהוא ימין

להיכן פונים באמירת "עושה שלום", קדושה ו"בואי כלה"

ש אחרי ברכת מעין שבע	"עושה שלום במרומיו"
"וקרא זה אל זה" בקדושה	א. "עושה שלום" בתפילת עמידה
"בואי כלה" באמירת "לכה דודי"	ב. "עושה שלום" בקדיש תתקבל
סיכום ההלכות למעשה	ג. "עושה שלום" בשאר הקדישים
	ד. "עושה שלום" בקדיש תתקבל

במסגרת בית ההוראה בראשות מו"ר הרב שמואל אליהו שליט"א, נשאלנו פעמים רבות לאיזה צד יש לפנות באמירת "עושה שלום" בקדיש ובסוף תפילת העמידה, באמירת "וקרא זה אל זה" בקדושה, וכן באמירת "בואי כלה" בסוף "לכה דודי".

ולמרות שלכאורה דברים אלו כבר מפורשים בספרי מרן הרב מרדכי אליהו זצוק"ל, אך רבים שואלים הלכו בו וביקשו להעמיק להם את המקורות לעניין זה, וזה החלי בעזרת צורי וגואלי.

"עושה שלום במרומיו"

כג. "עושה שלום" בתפילת עמידה

לעניין הפסיעות באמירת "עושה שלום" בסוף תפילת העמידה, מובא בגמרא יומא (נג ע"ב):

"אמר רבי אלכסנדר אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, ואחר כך יתן שלום. אמר ליה רב מרדכי: כיון שפסע שלש פסיעות לאחוריו - התם איבעיא ליה למיקם, משל לתלמיד הנפטר מרבו, אם חוזר לאלתר - דומה לכלב ששב על קיאו. תניא נמי הכי: המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן - ראוי לו שלא התפלל. ומשום שמעיה אמרו שנותן שלום לימין ואחר כך לשמאל, שנאמר מימינו אש דת למו ואומר יפל מצדך אלף ורבעה מימינך. מאי ואומר? וכי תימא: אורחא דמילתא היא למיתב בימין, תא שמע יפל מצדך אלף ורבעה מימינך. רבא חזייה לאב"י דיהיב שלמא לימינא ברישא (=רבא ראה את אב"י שהוא נותן שלום בסוף התפילה - לימינו שלו בתחילה). אמר ליה: מי סברת לימין דידך? לשמאל דידך קא אמינא (=אמר לו רבא: וכי סבור אתה, כי יש לתת שלום תחילה לימין שלך?! לא כן, אלא לשמאל שלך), דהוי ימינו של הקדוש ברוך הוא. אמר רב חייא בריה דרב הונא: חזינא להו לאב"י ורבא דפסעי להו שלש פסיעות בכריעה אחת".

ופירש רש"י (בד"ה "לשמאל דידך"):

"דהיא ימינו של הקדוש ברוך הוא, שהמתפלל רואה עצמו כאילו שכניה למול פניו, שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד (תהלים טז)".

אם כן, לפי דברי רבא, בסוף תפילת העמידה, לאחר ג' הפסיעות, יש להפנות את ראשו לצד שמאל [שהיא ימינו של הקב"ה], ואז לצד ימין.

דברים אלו הובאו להלכה ברי"ף (ברכות דף כד סע"א) וברא"ש (ברכות פרק ה סימן כג). וכן פסק הרמב"ם (הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ה הל' י-יא) בלשונו הזהב:

"וכשגומר התפלה כורע ופוסע שלש פסיעות לאחוריו, וכשהוא כורע נותן שלום משמאל עצמו ואחר כך מימין עצמו ואח"כ מגביה ראשו מן הכריעה.... ולמה נותן שלום לשמאלו תחלה מפני ששמאלו הוא ימין שכנגד פניו כלומר כשהוא עומד לפני המלך נותן שלום לימין המלך ואחר כך לשמאל המלך וקבעו שיפטר מן התפלה כמו שנפטרין מלפני המלך".

מרן השו"ע (או"ח כג, א) פסק זאת להלכה:

"כורע ופוסע ג' פסיעות לאחוריו, בכריעה אחת, ואחר שפסע ג' פסיעות בעודו כורע, קודם שיזקוף, כשיאמר עושה שלום במרומיו, הופך פניו לצד שמאלו; וכשיאמר הוא יעשה שלום עלינו, הופך פניו לצד ימינו; ואחר כך ישתחוה לפניו, כעבד הנפטר מרבו".

וכן פשוט בספרי האחרונים, וזו לשון מרן הרב מרדכי אליהו זצוק"ל בספרו מאמר מרדכי לימות החול (טז, כג):

"קודם הפסיעות יכרע מעט ויפסע כשהוא כורע. ויתחיל לפסוע ברגלו השמאלית תחילה. ולאחר הפסיעה השלישית בעודו כורע יפנה לצד שמאל ויאמר: "עושה שלום במרומיו" ויזקוף, ויפנה לצד ימין ויכרע מעט ויאמר: "הוא יעשה שלום עלינו" ויזקוף, ויכרע לפניו ויאמר: "ועל כל ישראל" ויזקוף, ויאמר: "ואמרו אמן". והטעם שכורע תחילה לשמאלו ורק אח"כ לימינו הוא כיון שכל זמן שהתפלל השכינה מעל ראשו, וכשמתחיל לפסוע לאחוריו השכינה מסתובבת כלפיו, ולכן כורע לצד שמאל שלו שהוא צד ימין של השכינה, וכן הוא בקדיש "תתקבל" (בא"ח פרשת בשלח סעי' כ"ד. עוד יוסף חי פרשת בשלח סעי' ט"ז. שו"ע סי' קכ"ג סעי' א'. כה"ח שם ס"ק ו'. אחרונים.) (בשונה משאר הקדישים וקדושה שאינו פוסע ג' פסיעות לאחוריו).

כד. "עושה שלום" בקדיש לתקבל

והנה לגבי פסיעות ופניות בסוף "עושה שלום" של הקדיש לא מבואר בדברי הגמרא מה דינם.

בשו"ת תרומת הדשן (סימן ג) מובאת שאלה על כך:

"שליח ציבור כשמסיים הקדיש בעושה שלום צריך לפסוע בתחילה ג' פסיעות
לאחוריו ואחר כך יתחיל בעושה שלום או אומר עושה שלום בשעה שהוא פוסע?"

והשיב שם:

"יראה דפוסע מקודם ג' פסיעות ואחר כך מתחיל בעושה שלום דגרסינן ביומא פרק
'הוציאו לו את הכף' ובאלפס ובאשירי פרק 'אין עומדין' מייתי לה: אמר ר' אלכסנדר
אמר רבי יהושע בן לוי, המתפלל צריך שיפסיע ג' פסיעות לאחוריו ואחר כך יתן שלום
ואם לא עשה כן ראוי לו שלא התפלל. ומשום שמעיה אמרו צריך לתת שלום לימין
תחילה ואחר כך לשמאל עד כאן. הרי כתב להדיא דיפסע תחלה ואח"כ יתן שלום.
וא"ת דהא איירי ביחיד המתפלל וסיים י"ח ברכות אבל הש"צ כשמסיים הקדיש
אומר לך דאין דינו כך, הא ליתא, דבמרדכי סוף פרק א"ע כתב משום ראבי"ה דטעו
ושגו אותן האומרים שלום בשמאלי ושלום בימיני אלא כשהוא אומר עושה שלום
במרומו משתחוה לשמאלו וכשהוא אומר הוא יעשה שלום עלינו משתחוה לימינו
וכו' עד ותדע דמה נשתנה סוף י"ח ברכות מסוף קדיש של תפילות ע"כ. הא קמז דיליף
אדרבה סוף י"ח מסוף הקדיש. וכן הדעת נוטה דחד עניינא אינון דש"צ אינו פוסע
לאחוריו לאחר תפילתו שמתפלל בקול רם אלא ממתין הוא עד סוף הקדיש שלם
שתקנוה חכמים לש"צ אחר כל תפילה אלא שמפסיקים בקריאת ס"ת וסדר קדושה
והלל ואבינו מלכנו וכו' ג' כולהו לסדר התפלה באין וקדיש לאחריהם חוזר עיקר על
התפלה ד"ח ולפי שרובה דש"צ חזינן דלא זהירים בה גם יחידים אחר תפילתם כולם
פותחים בעושה שלום קודם שיפסעו לאחוריהם. הנלע"ד כתבתי".

ומדברי תרומת הדשן מבואר כי ש"ץ לאחר חזרת תפילת העמידה אינו פוסע ג' פסיעות, אלא
מחכה לקדיש שתקבל שלאחר החזרה, ושם פוסע ג' פסיעות.

ומרן בבית יוסף (או"ח סימן נו) התייחס לפסיעות בסוף הקדיש וזו לשונו:

"נהגו שאותו שאומר קדיש פוסע לאחוריו שלש פסיעות לאחר שסיים הקדיש וכתב
בתרומת הדשן סימן י"ג שפוסע מקודם שלש פסיעות ואח"כ מתחיל בעושה שלום
ומביא ראייה לדבר".

ומלשון הבית יוסף "נהגו שאותו שאומר הקדיש פוסע לאחוריו ג' פסיעות" לכאורה משמע
שהכוונה גם על קדיש יתום וקדיש דרבנן וכו' ולא דווקא על 'קדיש תתקבל' שאומר הש"ץ,
אמנם במקור הדין בתרומת הדשן (סימן י"ג) מדובר לענין קדיש תתקבל.

ובשו"ע (נו, ה) פסק:

"לאחר שסיים הקדיש פוסע ג' פסיעות ואחר כך אומר: עושה שלום וכו'".

וגם כאן מדברי מרן השו"ע לא מבואר אם כוונתו לכל קדיש שיש בו "עושה שלום" או שמא כוונתו רק לקדיש תתקבל שלאחר חזרת הש"ץ. ונחלקו בדבר זה רבותינו האחרונים.

מהר"י עייאש בספר מטה יהודה (ס"ק ב) פירש שמה שכתב כאן מרן שפוסע אחר הקדיש ג' פסיעות היינו אחר קדיש תתקבל שאחר החזרה. זו לשון המטה יהודה:

"ר"ל הקדיש של תתקבל שאחר התפלה כדמוכח מתשובת תרומת הדשן סי' י"ג דלא מיירי אלא בתפלה של חזרת הש"ץ שאינו פוסע בסיום התפלה שכבר פסע בעמידה בלחש ובחזרה ממתין עד אחר קדיש תתקבל ואז פוסע ותעלה לו פסיעה זו לתפלתו בחזרה, וכל הנך תחנונים שאומרים אחר התפלה הוו כתפלה אריכתא יעו"ש וכ"כ הלבוש סי' קכ"ב והביאו מ"א ס"ק י"א יעו"ש, אבל קדיש שאינו אחר תפלת החזרה אין לפסוע והש"ע דסתם ולא פירש נראה דסמך על התפשטות המנהג שאין פוסעים בשאר הקדישים כי אם הש"ץ אחר קדיש תתקבל ביום שמתפללין בחזרה דוקא".

והרבה אחרונים נמשכו אחר דבריו והביאו זאת להלכה ומהם השלמי ציבור (דף פ"ד ע"א ודף פ"ח ע"ד), החיד"א בקשר גודל (ח, כ), רבינו אליעזר פאפו בחסד לאלפים (נה, טו), מנחת אהרן (כלל י ס"ס ט) וכן כתב ג"ע ותפארתנו רבינו יוסף חיים זיע"א בספרו עוד יוסף חי (ויחי, אות ז) והרב אליהו סלימאן מאני בזכרונות אליהו (מערכת הק' אות ב).

אמנם בתשובות הרדב"ז (ח"א סימן שלט) כתב:

"ותו דמשמע דג' פסיעות בנתינת שלום תליין וכיון שהוא צריך ליתן שלום צריך לפסוע ג' פסיעות שאינו דרך כבוד שיתן שלום אלא ברחוק מן המלך".

ולכאורה מוכח מדבריו שבכל קדיש שאומרים בו "עושה שלום" צריך האומרו לפסוע קודם ג' פסיעות, ועוד אחרונים נמשכו אחרי סברה זו, ועיין מה שכתב הרב מרדכי כרמי בדברי מרדכי (נו ס"ק ב) להשיג על דברי המטה יהודה, ולמהרנ"י פלאג' בספר יפה ללב (חלק א סימן נו ס"ק יא) ובכף החיים פלאג' (יג, כא). וגם בשו"ת יביע אומר (ח"ה או"ח סימן ט) הכריע כדעה זו לפסוע בכל קדיש שאומרים בו "עושה שלום".

והנה רבינו יעקב חיים סופר זצ"ל בכף החיים (או"ח סימן נו ס"ק לו) הביא את הדעות השונות ולאחר מכן כתב:

"מכל מקום המנהג כמו שכתב המטה יהודה והאחרונים שנמשכו אחריו שאין עושים ג' פסיעות כי אם בקדיש תתקבל שאחר חזרה ועיין בספר התיקונים סוף תיקון יו"ד ותיקון י"ח ושער הכוונות סוף דרוש ו' של העמידה דל"ח ע"ב דמשמע משם שאין שייך שלוש פסיעות אלא דוקא אחר תפלת העמידה עיין שם ודו"ק. ואם כן כיון שפסיעות קדיש תתקבל הוא עבור תפלת החזרה צריך לאומרו במקום שאמר החזרה כדי שיהיו הפסיעות במקום הראוי להם ודו"ק".

על פי הדברים הללו של כף החיים פסק מרן הרב מרדכי אליהו זצוק"ל במאמר מרדכי לימות החול (יב, יז): "בסיום קדיש 'תתקבל' שלאחר חזרת הש"ץ, כשאומר 'עושה שלום' יפסע לאחוריו ג' פסיעות כדרך שעושה בסיום תפילת שמונה עשרה, כיון שכל הבקשות שאומר בקדיש הם 'כתפילה אריכתא', והקדיש הוא כענין סיום התפילה (אמנם בקדיש 'תתקבל' שלאחר תפילת ערבית אינו פוסע לאחוריו כיון שאין חזרת הש"ץ). אך בשאר הקדישים לא יפסע ג' פסיעות, בין הש"ץ ובין הציבור" עכ"ל.

ואם כן ניתן להבין כי בקדיש "תתקבל" שלאחר חזרת הש"ץ פוסעים כדין חזרת הש"ץ ואם כן גם מפנים את ראשם קודם כל לשמאל, ואז לצד ימין כמו ב"עושה שלום" שלאחר העמידה.

כה. "עושה שלום" בשאר הקדישים

ועד עתה דיברנו על פסיעות ופניות ב"קדיש תתקבל" שלאחר חזרת הש"ץ, ומבואר כי בקדיש תתקבל של ערבית, ובקדיש רגיל [כמו: יהא שלמא, על ישראל] אשר מופיע בסופם "עושה שלום" לא פוסעים לאחור. אך נשאלה השאלה מה דינם לענין הפניות, לאיזה צד פונים שאומרים "עושה שלום".

הרה"ג עובדיה הדאיה זצ"ל בשו"ת ישכיל עבדי (חלק ח אורח חיים סימן כו אות ט) השיב על כך:

"בשאר הקדישים שאין בהם קדיש תתקבל וכן בתפילה שאין בה חזרה אפילו בקדיש תתקבל אין צורך לעשות בהם שלש פסיעות ולפנות תחילה לצד שמאל, אלא יפנה תחילה בתיבות "עושה שלום במרומיו" לצד ימין ואחר כך ו"הוא יעשה שלום" לצד שמאל וכו', עיין בספר קרני רא"ם אנקאווה ז"ל (בסימן רי"ח). ועיין בכה"ח (סימן קכ"ח אות ק' ק"א) מה שכתב בסדר הפניות של הכהנים ושל הספר תורה ותבין".

וכן נהג מרן הרב מרדכי אליהו זיע"א כשהיה קורא קדיש "על ישראל" או "יהא שלמא", היה עומד במקום ולא פוסע לאחוריו, ובאמירת "עושה שלום" היה מפנה את ראשו קודם לימינו ואז לשמאלו.

ואגב אורחא אזכיר כי גם באמירת "בחייכון וביומיכון" מרן הרב מרדכי אליהו זיע"א היה מפנה ראשו לימין תחילה ואז לצד שמאל.

ועיין בספר עלי הדס (סטבון, פרק ב סעיף י) ובספר "כרע רביץ" (פרק ה אות כז) מה שציינו למנהג זה שהוא פועל דמינוי לרמוז על הקהל היושבים ליד החזן שבחיהם וימיהם יהיה מה שנאמר בקדיש ואין לתמוה או ללעוג למנהג זה.

כו. "עושה שלום" בקדיש תתקבל שאחרי ברכת מעין שבע

ועתה נבוא לבאר מה דין הפסיעות ב"עושה שלום" בקדיש שלאחר ברכת "מעין שבע", ותחילה נקדים הקדמה קצרה לגבי ברכה זו.

ברכת "מעין שבע" נתקנה ע"י חז"ל, והיא תפילה יקרה וחשובה ביותר וערכה רב, הן לפי הפשט והן לפי הקבלה. בגמרא (שבת כד ע"ב) נאמר ששליח ציבור יורד לפני התיבה בערבית של שבת, ואומר שם רש"י (ד"ה שליח ציבור היורד ערבית): "המתפלל ברכת מעין שבע, קונה שמים וארץ, מגן אבות בדברו".

מהו הטעם לחזרה זו? בגמרא שם נאמר שאפילו בשבת לא צריך, ורבנן הוא דתיקוני משום סכנה. והסביר שם רש"י (ד"ה משום סכנה):

"מזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב, וכל שאר לילי החול היו עסוקין במלאכתן, ובגמון מלאכתן מתפללין ערבית בביתן, ולא היו באין בבית הכנסת, אבל לילי שבת באין בבית הכנסת, וחשו שיש שאין ממהרין לבא ושוהין לאחור תפלה, לכך האריכו תפלת הצבור".

ופסק מרן השו"ע (רסח, ח): "ואומר שליח ציבור ברכה אחת מעין שבע". והטור כתב כי אף על פי שחז"ל תקנו אותה בגלל סכנה גם בימינו שאין סכנה אומרים את ברכת "מעין שבע" משום מנהג אבותינו.

וכבר כתב ג"ע ותפארתנו הבא"ח זיע"א (שנה שניה, וירא, אות י), וז"ל:

ברכה מעין שבע אין עיקר טעם שלה הוא מה שאמרו רבותינו ז"ל שנתקנה בשביל המתאחרין בבית הכנסת שבשדה, אלא באמת יש בה צורך גדול על פי הסוד והוא במקום החזרה, לכן גם אם מתפללים ציבור בבית חתנים ואבלים וכיוצא, שאין שם ספר תורה - חייבין לומר מעין שבע, וכן פשט המנהג בירושלים לאומרה בכל מקום שמתפללים בעשרה אף על פי שאין שם ס"ת. וזה המנהג נתפשט מזמן רבינו הרש"ש ז"ל וכמו שכתב בספר פרי האדמה, וכן הנהגתי פה עירנו יע"א בעזרת ה' יתברך".

וראה בכה"ח (רסח ס"ק לח) שהסביר זאת:

"אבל ידוע שכל דברי חז"ל הם ע"פ הסוד ויש בהם סודות עמוקים אלא שאעפ"י כן מלבישים אותם בדרך פשט כידוע, והרב ז"ל בשער הכוונות דף ע' ע"ב נתן טעם בסוד לברכת מעין ז' והיא כמו חזרת העמידה, יעוין שם".

והנה ראיתי להרב רפאל אנקאווא ז"ל בשו"ת קרני ראם (סימן ריח) שהסתפק בקדיש תתקבל שאומר הש"ץ בליל שבת אחר ברכת "מעין שבע", אם ברכת "מעין שבע" חשובה כמו חזרת הש"ץ וחייב לפסוע בקדיש שאחריה או שמא לא.

וכתב הקרני ראם להוכיח מדברי ומרן הב"י והשו"ע (או"ח רסח, יג) שפסק:

"אם התפלל של חול ולא הזכיר של שבת, או שלא התפלל כלל ושמע משליח ציבור ברכה מעין שבע מראש ועד סוף, יצא".

משמע שיש לה דין כחזרת הש"ץ.

והוכחה נוספת הביא מדברי המטה יהודה (תקפב, ס"ק ג) לעניין הטועה בעשרת ימי תשובה בברכת מעין שבע ואמר האל הקדוש במקום המלך הקדוש, שלדעתו צריך לחזור ולא כפסג הרב פרי חדש.

וסיים שם:

"ובראותי דברי הרב הנזכר (=מטה יהודה) שמחתי ועלצתי שהרב הנזכר ס"ל דברכה מעין ז' דין תפילה גמורה יש לה, ולדין חזרה תחשב. אם כן קם דינא דצריך ג' פסיעות אחר קדיש תתקבל (=של ברכת מעין שבע) כדין שאר קדישים שאחר החזרה."

ולכן לפי דברי הקרני ראם יש לפסוע לאחר קדיש תתקבל שלאחר ברכת מעין שבע.

והן אמת כי בדברי מרן הרב מרדכי אליהו זצוק"ל לא מצאתי דין זה מבואר להדיא. והתבוננתי בדברי קודשו בשו"ת מאמר מרדכי (חלק ד סימן טז) לגבי ברכת מעין שבע, שם מרן הרב ע"ה הביא את דברי הבן איש חי וכף החיים הנזכרים לעיל. וכן במאמר מרדכי שבת (חלק א פרק כה סעיף סג) כתב כי: "חשיבותה של ברכת 'מעין שבע' רבה ויש בה צורך גדול על פי הסוד, והיא במקום החזרה" עכ"ל.

לפי המתבאר בספריו ניתן לומר כי גם לשיטתו יש לפסוע ג' פסיעות גם בקדיש תתקבל שלאחר ברכת מעין שבע ולהפנות את ראשו לצד שמאל ואז לצד ימין כדין קדיש תתקבל שלאחר החזרה.

וכן הוא מפורש בסידור "עוד יוסף חי" לרי"ח מזרחי שליט"א בסדר תפילת ערבית לליל שבת (מהדורת תשס"ה עמ' שנט).

"וקרא זה אל זה" בקדושה

ועתה יצאתי לחפשי, לחפש ולעיין בספרי הפוסקים לענין מה שנשאלנו כאשר אומרים בקדושה "וקרא זה אל זה ואמר" לאיזה צד פונים ומה המקור למנהג זה?

בדברי הגמרא והראשונים לא מצאתי מקור לכך שצריך לצדד לאחד מן הצדדים, ורק ראיתי כי אחד מחכמי טבריה בדור הקודם, הרב שמואל בן קיקי זצ"ל (נפטר בשנת תרע"ט) בספרו מערכות שמואל (הודפס בספר מגניי חכמי טבריא חלק ב עמ' סב) הסתפק בכך וזו לשונו:

"קדושה מה שמחזירין פניהם בתיבת וקרא זה אל זה, יש להסתפק אם לצד שמאל תחילה שהוא ימין השכינה כמו עושה שלום, או לצד ימין תחילה, ונראה דיש ללמוד ממ"ש מרן בבית יוסף או"ח משם אביו והביאה בהגהת דרכי משה (סימן צז סעיף ב) לענין רוק זורקו לשמאלו עיין שם. דלפי"ד הכא דבקדושה חוזר למקומו מחזיר פניו

לצד ימין תחילה כמו עושה שלום, ולפי זה מאן דעבד כמר עבד ויש לו על מה לסמוך".

ומדבריו מבואר שיש סמך הן לאלו הנוהגים להפנות לימין והן לאלו הנוהגים להפנות לשמאל.

אולם נראה כי יש עדיפות לפנות לצד ימין תחילה כי באמירת "וקרא זה אל זה ואמר" אנחנו עושים דוגמת המלאכים הפונים זה לזה ומזמינים זה לזה לומר קדושה. ובילקוט שמעוני (ישעיהו רמז תד) מובא: "וקרא זה אל זה ואמר. מלמד שהמלאכים מכבדין זה את זה זה אומר לחברו פתח אתה לומר שאתה גדול ממני" ובזוהר מפורש (פקודי דף רמז ע"ב) שמלאכי הימין מקדימים לומר קדוש וכו'. וכן משמע מהזוהר בפרשת נח (דף עא ע"ב).

שוב ראיתי כי בשו"ת מים חיים (חלק ב סימן ז) הג"ר חיים דוד הלוי זצ"ל נשאל על כך, וזו לשונו:

"ועתה לשאלתו אודות מה שנהגו העם שבשעה שאומרים "וקרא זה אל זה ואמר" שבקדושה, מפנים את ראשם לצדדים וכו' מה המקור למנהג זה. האמת אומר שלא מצאתי דבר ברור ומפורש, אבל רבינו דוד אבודרהם כתב וזו לשונו: וקרא זה אל זה ואמר, כלומר המלאכים נוטלים רשות זה מזה שלא יקדים האחד ויתחיל אא"כ פתחו כולם ביחד, וזה שאמרו ביוצר כולם כאחד עונים באימה וכו' עכ"ל. ולפי זה יתכן שאנו עושים כעין מלאכי מעלה ופונים לצדדים כעין נטילת רשות זה מזה. ולשאלתו לאיזה צד יש להפנות את הראש תחלה, נראה מסברא שיש להקדים הימין, ואין זה דומה להפיכת הפנים שאחרי התפלה באמירת "עושה שלום" ששם "הופך פניו לצד שמאלו... ואח"כ לצד ימינו" כפסק מרן (בסימן קכ"ג ס"א), ששם הוא נפרד מהשכינה ומפנה פניו תחלה לשמאלו שהוא ימין השכינה וכמו שכתב מרן הב"י בשם רש"י, משא"כ כאן יש להקדים הימין וכן אנו נוהגים."

וכן דעת מרן הרב מרדכי אליהו זצ"ל כשאומר "וקרא זה אל זה ואמר" מפנה ראשו לימינו ואחר כך לשמאלו כמובא בסידור קול אליהו (עמ' קלט). מו"ר הרב שמואל אליהו שליט"א בקול צופיך (תולדות תשע"ח גליון מס' 890) הרחיב על כך וזו לשונו:

"פעם שאלו את מרן הרה"ג מרדכי אליהו זצוק"ל למה יש הבדל בין הפניות ימינה ושמאלה בין "קדושה" ל"עושה שלום". שב"עושה שלום" כתוב: "כורע ופוסע ג' פסיעות לאחוריו, בכריעה אחת, ואחר שפסע ג' פסיעות בעודו כורע, קודם שיזקוף, כשיאמר עושה שלום במרומיו, הופך פניו לצד שמאלו; וכשיאמר הוא יעשה שלום עלינו, הופך פניו לצד ימינו; ואח"כ ישתחוה לפניו, כעבד הנפטר מרבו". והטעם שבגללו אנו פונים שמאל תחילה ואחר כך לימין הוא בגלל השכינה שנמצאת מולנו, ושמאל שלנו הוא ימין שלה, ולכן אנו פונים לימין שלה תחילה ואחר כך לשמאל שלה. אם כן למה ב"קדושה" אנו פונים לימין תחילה ואחר כך לשמאל? הרי גם בשעת הקדושה השכינה נמצאת מולנו. וענה על זה הרב ואמר, כי ב"עושה שלום"

אנחנו נפרדים מהשכינה, ולכן היא נמצאת מולנו. אבל בקדושה אנחנו עם השכינה והיא נמצאת מעלינו. לכן בקדושה אנו פונים לימין תחילה ואחר כך לשמאל. כי הימין שלנו הוא ימין השכינה וכו'".

ועיין עוד לגר"מ הלל במקבציאל (חוברת כה עמ' רעה), והגר"מ מאוזז בהגהותיו על הבא"ח (פרשת תרומה סעיף ה) שכך סברו. ועיין עוד מה שהרחיב בעניין זה בספר "כרע רבץ" (פרק ה אות ז).

"בואי כלה" באמירת "לכה דודי"

והנה בענין הפנית הראש באמירת "בואי כלה" בסוף הפיוט "לכה דודי", ראינו כי יש חילוקי מנהגים בעניין זה. יש שמצדדים לצד שמאל ואז לימין ויש שמצדדים לימין ואז לשמאל.

בספר חמדת ימים (חלק א שבת פרק ה אות עג) כתב בעניין זה:

"ולפיכך השוחה עצמו בבואי כלה גוערין בו שלא ישחה, רק יטה ראשו מעט לצד דרום, ואחר כך לצפון, ואחר כך למזרח ולמעלה ולמטה ואחר כך למערב או הכל למערב ודיו".

והביא דבריו בספר שלמי ציבור (קצב ע"ג).

בסידור היעב"ץ עמודי שמים (שלט ע"ב) כתב:

"כך מנהגו של אמ"ה ז"ל, אומר 'בואי כלה' פעם ראשונה שוחה פונה לשמאלו, כנגד ימין השכינה, פעם שניה לימינו. פעם שלישית משתחוה לפניו ואומר בלחש 'בואי כלה שבת המלכה'".

ומדברי היעב"ץ נראה שהוא משווה דין זה לדברי הגמ' ביומא (נג ע"ב) שהזכרנו לעיל בענין עושה שלום. ובכף החיים פלאג' (כח, ח) הזכיר את דברי חמדת ימים ולאחר מכן הביא את דברי היעב"ץ על מנהג אביו¹.

1 אמנם הראוני כי הראש"ל הגר"ע יוסף בהליכות עולם (חלק ג, עמ' סט, פרשת וירא) ציין את דברי הרב פלאג' בכף החיים וכתב בשמו כי דבריו האחרונים נאמרו בשם ספר "עולת שבת" וכך כתב הגרע"י שם: "ובעולת שבת הביא את מנהגו של הרב מר אביו לומר שלש פעמים בואי כלה וכו'" עד כאן לשונו. ונמשכו אחריו בניו בהלכה ברורה (סימן רסב, שער הצינון ס"ק עב), ובילקוט יוסף (מהדורת תשע"ג, שבת כרך א', חלק שני, סימן רסז הערה יב) ופתחו זאת כ"עולת שבת". ותמוה הוא מאוד, כי המעיין בדברי הרב פלאג' יווכח כי אין כוונתו לספר "עולת שבת" אלא לספר "עמודי שמים" של היעב"ץ וכמו שציטטתי. וכנראה במהדורה שהיתה לפני הגרע"י היה כתוב "ובע"ש דשל"ט ע"ב" והגר"ע חשב לפתוח את ראשי התיבות כ"כעולת שבת" כמו שעשו בטעות בחלק מהמהדורות החדשות של הספר, וכאמור לא מצאנו כן בדברי העולת שבת, אלא בספר "עמודי שמים" ליעב"ץ.

וגאון עוזנו ותפארתנו בעל הבן איש חי (שנה שניה, וירא אות ב) כתב בענין זה וזו לשונו:

"והנה באמירת באי כלה, נוהגים העולם לצדד פניהם לצד ימין שלהם ואומרים בואי כלה הראשון, ואחר כך מצדדים פניהם לצד שמאל ואומרים בואי כלה השני, ואחר כך נשארים זקופים כלפי מערב ואומרים בואי כלה השלישי בלחש, ומוסיף בזה השלישי לומר "שבת מלכתא" וכנוצר לעיל, ויש סמך לצידוד ימין ושמאל ואמצע מדברי רבינו ז"ל בשער הכונות [דף סז ע"א] בסדר קבלת שבת כשעושים בחזרתם מן השדה לבית להקיף השלחן, ויותר מתבאר דבר זה מלשון מהרש"ו ז"ל בחמדת ישראל כתב יד, אך בסידור רבינו הרש"ש ז"ל לא נזכר ענין חזרת הפנים לימין ולשמאל, ועם כל זה מנהג ישראל תורה הוא, ויש טעם וסמך למנהגם, וכן ראוי לעשות".

וכן כתב רבינו יעקב חיים סופר זצ"ל בכף החיים (סימן רסא ס"ק כח):

"ובאמירת באי כלה הראשון יטה עצמו לצד ימין מפני שהוא כנגד החכמה שהוא לצד ימין. ובשני לצד שמאל. ובשלישי כנגד פניו".

וכן הוא במנהגי ק"ק בית יעקב חברון (פרק ד סעיף לא).

וכן פסק מרן הרב מרדכי אליהו זצוק"ל בספרו מאמר מרדכי שבת (חלק א פרק כה סעיף ל):

"הפיוט 'לכה דודי' מסתיים באמירת: 'בואי כלה' שלוש פעמים. כשאומר בפעם הראשונה: 'בואי כלה' - יפנה לימין. וכשאומר בפעם השנייה: 'בואי כלה' - יפנה לשמאל. ואחר כך יפנה למרכז ויאמר בלחש: 'בואי כלה שבת מלכתא' פעם שלישית, ויכוון לקבל תוספת הנפש".

סיכום ההלכות למעשה:

א. לאחר שסיים תפילת עמידה, קודם הפסיעות יכרע מעט ויפסע כשהוא כורע. ויתחיל לפסוע ברגלו השמאלית תחילה. ולאחר הפסיעה השלישית בעודו כורע יפנה לצד שמאל ויאמר: "עושה שלום במרומיו" ויזקוף, ויפנה לצד ימין ויכרע מעט ויאמר: "הוא יעשה שלום עלינו" ויזקוף, ויכרע לפניו ויאמר: "ועל כל ישראל" ויזקוף, ויאמר: "ואמרו אמן". והטעם שכורע תחילה לשמאלו ורק אח"כ לימינו הוא כיון שכל זמן שהתפלל השכינה מעל ראשו, וכשמתחיל לפסוע לאחוריו השכינה מסתובבת כלפיו, ולכן כורע לצד שמאל שלו שהוא צד ימין של השכינה, וכן הוא בקדיש "תתקבל"

ומכאן גם תשובה לספר "כרע רביץ" (מהדורת תשנ"ו עמ' רצ) שניסה לברר מדוע הרב פלאגי כתב זאת בשם ה"עולת שבת" והניח בצריך עיון.

- שאחר חזרת הש"ץ [בשונה משאר הקדישים וקדושה שאינו פוסע ג' פסיעות לאחוריו]. וכן יעשה גם בקדיש "תתקבל" שלאחר ברכת "מעין שבע" בליל שבת.
- ב. בקדיש "תתקבל" שלאחר תפילת ערבית אינו פוסע לאחוריו כיון שאין חזרת הש"ץ, וכן בשאר הקדישים לא יפסע ג' פסיעות, בין הש"ץ ובין הציבור, ולכן בקדישים אלו בתיבות "עושה שלום במרומיו" יפנה תחילה לצד ימין, ואחר כך בתיבות "הוא ברחמיו יעשה שלום" יפנה לצד שמאל וכו'.
- ג. באמירת "בחייכון וביומיכון" בקדיש התפשט המנהג לצדד פניו קודם לצד ימין ואז לצד שמאל.
- ד. בקדושה, כשאומר "וקרא זה אל זה ואמר" מפנה ראשו לימינו ואחר כך לשמאלו כי בקדושה אנחנו עם השכינה והיא נמצאת מעלינו והימין שלנו הוא ימין השכינה.
- הפיוט "לכה דודי" מסתיים באמירת: "בואי כלה" שלוש פעמים. כשאומר בפעם הראשונה: "בואי כלה" - יפנה לימין. וכשאומר בפעם השנייה: "בואי כלה" - יפנה לשמאל. ואחר כך יפנה למרכז ויאמר בלחש: "בואי כלה שבת מלכתא" פעם שלישית, ויכוון לקבל תוספת הנפש.

